

1.1. VILÁG ÉS FOGALMISÁG

Ha a világ olykor (és többnyire) ésszerűtlennek bizonyul, akkor az talán mégsem a világ hibája, hanem az észé.

A világ: faktum, őstény, primer adottság, amit az észnek reflektálnia kell. Az emberi ész viszont kései fejlemény, az adaptáció terméke s egyszersmind eszköze; a filogenezis során alakult ki (együtt a nyelvvel) éppen avégett, hogy a világ rejtettebb, bonyolultabb összefüggéseiről is tájékoztasson. Ez az ész funkciója – így tartja a tudomány.

(Amivel is rögtön elhatároltam magam a mindenkori filozófia legfontosabb irányzatától, amely szerint – karikírozva mondom – nem az ész reflektálja a világot, hanem a világ az észt.)

Ha a reflektált és reflexió között eltérés mutatkozik, azért szükségképp és mindig a reflektáló felelős: nem képes vagy talán nem is alkalmas hiteles reflexióra.

Az emberi ész fogalmakat alkot és ezekkel logikai műveleteket végez, ily módon jut tájékoztató értékű ítéletekhez. Egy ítélet aszerint helyes vagy téves, hogy hitelesen vagy torzítottan reflektálja-e az őstényt, a világot. Maga a reflexió eszerint két okból lehet téves: *vagy* a fogalomrendszer, *vagy* a logikai apparátus pontatlansága miatt.*

Az emberi logika szorosan kapcsolódik fogalomrendszerünk természetéhez. Sokan és sokat foglalkoztak a logika kritikájával, gyakran finomították, revideálták, mégis úgy vélem: végső soron még a logikai apparátus fogyatékoságáért is fogalom rendszerünk pontatlansága a felelős. Fogalomrendszer és logika – olyan

* A harmadik lehetséges (derivált) ok: a premisszák helytelensége. Erről egyebütt szólok.

összefüggő, egymásból következő *egység*, amelyben nem lehet helyes egyvalami, ha másvalami viszont téves.

Fogalomrendszerünk hierarchikus.

A konkrét létezőknek olykor egyedi nevet adunk. Ezeket a nevetek leszámítva összes fogalmunk (összes szavunk) absztrakció eredménye. Az absztrakció több dolog (vagy több jelenség) közös tulajdonságain alapszik, ezeket emeli ki. Minden konkrét létező több fogalom megalkotásában játszhat szerepet aszerint, hogy mely tulajdonságai alapján soroljuk más létezők mellé, hogy aztán közös vonásaikat fogalomként mutathassuk fel. Szóval a dolgoknak és jelenségeknek igen sok tulajdonságuk van, s ezért igen sok fogalom megalkotásában játszanak szerepet aszerint, hogy magukat a dolgokat milyen szempontból vetjük alá az absztrakciónak. Fogalmaink megalkotásában mondhatni az elvonás *szempontja* a döntő.

Megalkotott fogalmainkat hasonló módon további absztrakciónak vetjük alá. Az így kapott fogalmakat ismét absztrahálhatjuk, újból és újból, egészen a legelvontabbig, legáltalánosabbig – ez minden bizonnyal a létfogalom. Így áll elő fogalomrendszerünk hierarchiája, amely lehetővé teszi a logikai apparátus működtetését. A logika fogalomrendszerünk hierarchikus szerkezetét használja ki, ez az alapja, enélkül létre sem jöhetett volna.

Látni való: ha egyetlen hibás, látszólagos, téves szempont működik közre egyetlen fogalom megalkotásában, mindjárt az egész logikai apparátus homokot őröl; minden erre épülő következtetésünk hibás, téves, látszólagos lesz; egyetlen tévesen absztrahált fogalomtól esetleg egész világképünk válik hamissá.

Mindez szóra sem érdemes közhely. Én azonban másokkal együtt arra a következtetésre jutottam, hogy a filozófia s egyáltalán az emberi eszmélkedés legnagyobb átka, ami miatt soha vagy csak ritkán képes hiteles reflexióra, éppen a spontánul kialakult fogalomrendszer (a nyelvi rendszer) pontatlanságából következik. Abból, hogy az ész hibásan megalkotott fogalmakkal operál. A hajdani spontán fogalomalkotásban túlságosan is önkényes, kezdetleges, mondhatni primitív szempontok érvényesültek, s azután a filozófia is túlságosan premeditált fogalmakat alakított ki, semhogy az eredményül kapott nyelvi-fogalmi rendszer (en-

nek mégoly logikus működtetése) alkalmas lehessen a hiteles reflexióra.

Az emberi ész legfőbb hátránya eszerint az, hogy nem mindig, nem szükségképpen találja el a fogalomalkotás helyes szempontjait. Azokat a szempontokat, amelyek tényleges valóságbeli összefüggéseket rögzítenének. A filozófia tehát egyebek mellett azért képtelen hiteles reflexióra, mert egész fogalomrendszere (maga a nyelve) önkényes, naiv, emberszabású. Néha már az az érzésünk (sok fontos író panaszkodik erről), hogy emberi nyelven talán nem is mondhatunk maradéktalanul igazat.

A modern tudomány a hagyományos nyelv spontánul kialakult fogalmai helyett helyes (helyesebb) fogalmakat alkot, s így helyes (helyesebb) reflexiót tesz lehetővé. Ezért hát senki semmilyen ürügyön ne rágalmazza a tudományt! Megítélésem szerint a filozófia sem tűzhet maga elé aktuálisabb célt, mint fogalomrendszerünk kritikáját, új és helyes (helyesebb) fogalomrendszer kialakítását. Amit a filozófia hanyatlásának e kései szakaszában még mondani tud, az definíció tulajdonképpen.

Gondolkodásuk legfőbb hibája az, hogy antropomorf. Sok helytelen absztrakció következtében maga a fogalomrendszer, maga a nyelv emberi vonásokkal ruházza fel a világot; olyan tulajdonságokkal, amelyek az emberre jellemzőek ugyan, de a világra nem. Az ész: emberszabású, a világ azonban nem az. Az ember integráns része ugyan a világnak, mégsem tévesztendő össze vele.

Összefoglalva tehát: az ész azért alkalmatlan hiteles reflexióra, mert már fogalomalkotásában helytelen szempontok érvényesülnek; mert antropomorfizálja, metaforizálja, mondhatni mitizálja a világot: emberszabásúvá torzítja az embertelent.

Hogy lehet ez? Hiszen az emberi ész, mint tudjuk, eleve avégett alakult ki, hogy helyes világképet adjon. Adaptálódott a világhoz, valami módon egyenmű azzal. Csakis így teljesítheti adaptív funkcióját, a hiteles tájékoztatást. Egy organizmus, amely viselkedését téves információk alapján szervezi meg, eleve pusztulásra volna ítélve; az emberfaj megléte mondhatni garancia arra, hogy az ész mégiscsak képes, mindig is képes volt helyes absztrakciókra. Mihelyt helytelenek mellett helyes ítélete-

ket is alkothatunk, fogalmaink mégsem lehetnek egészen világegyetemesek.

Ez így is van mindaddig, amíg a fogalmi hierarchia alsóbb régióiban mozgunk. Minél konkrétabb egy fogalom, annál valószínűbb, hogy helyes szempontok szerint alkotott meg, vagyis tényleges összefüggéseket rögzít. És viszont: minél inkább távolodunk a konkrétól, annál antropomorfabbak a fogalmaink. „Márna” fogalmunk helyes és pontos, még a „hal”, még az „állat” fogalmunk is az. „Vörös” fogalmunk szintén helyes és pontos, noha azt is mondhatnók: merő véletlenül. Minden bizonnyal a rózsa, a vér színéből absztrahálódott, de aztán kiderült: tényleges összefüggést rögzít: az elektromágneses sugárzás egy bizonyos hullámhosszát nevezzük vörösnek. De már a fogalmi hierarchia magasabb szintjein egyre-másra bukkanunk önkényesen képzett, mondhatni ideologikus fogalmakra.

Melyek ezek?

Mindazok a fogalmaink, amelyek megalkotásában akár a legcsekélyebb, legtávolabbi szerepet is játszott például a jövőképzet, egytől egyig hibás szempontból megalkotott, antropomorf absztrakciók. Egyszerűen azért, mert a jövő (az előre látható idő, amely azonban még nem következett be) a világban nincsen, csak az ember fejében van. Mindazok a fogalmak tehát, amelyekbe ez a képzetünk az absztrakciós folyamat során valamiképpen beépül: csakis az emberi világra érvényesek, az emberen kívüli világra nem. Jövő, cél, akarat, igyekezés, haladás – olyan fogalmak, amelyek az emberen kívüli világra alkalmazva biztosan helytelen reflexióhoz vezetnek.

Vagy itt van például egy másik fogalom: „ellentét”. Az emberi ész dialektikus természetű: bizonyos végletesnek látszó különbségeket ellentéteknek értelmez. Szokás az ellentét illusztrálására felhozni például a pozitív és negatív elektromosságot. Holott csak arról van szó, hogy a kétféle elektromos töltés számunkra mint ellentét jelenik meg. Magában a világban azonban – mihelyt az idő egyirányú* – nincsenek ellentétek, hanem csak folyamatok, kölcsönhatások; minden következtetés, amelybe ez a fogalmunk be-

* Az idő egyirányúsága azt jelenti, hogy a dolgok (és a világ) minden állapotát előző állapotok generálják.

épül, szükségképp téves. Az emberi ész ily módon mondhatni saját jellegzetességét, a logikai apparátus működési elvét vetíti rá a világra.

Vagy mért volnék én ellentéte két perccel előbbi magamnak? Mért volnék „tagadása”? A világbeli folyamatok szummálódása mélységesen konzervatív, mindig többet őriz meg az előbbi állapotról, mint amennyi újat ad hozzá. A valóság mozgása maga a mozgás, csak számunkra (fogalmi gondolkodásúak számára) el-lentmondásos – tudniillik felfoghatatlan (Zénón). A dialektika hátránya ugyanaz, ami általában a fogalmi gondolkodásé: nem a valóság tényeivel, hanem a gondolkodás kategóriáival, mechanizmusával operál, ezeket vetíti rá a világra. Hiszen erről már a terminusok etimológiája is árulkodik: „ellentét”, „tagadás”, „el-lentmondás”: emberi relációk.

Ismét egy fogalom, az absztrakció nem is túl magas szintjén: „folyó”. Ha feltesszük a kérdést, mi ennek a fogalomnak differentia specificája az összes szárazföldi folyóvizekhez (erekhez, patakokhoz) képest, igazán képtelen eredményre jutunk. Arra tudniillik, hogy ez a kritérium a „nagyság”. A folyó attól folyó, hogy nagyobb, mint a patak. Mennyivel nagyobb, mekkorának kell lennie a pataknak, hogy folyónak hívjuk? Ezt bizony nem tudjuk, erre nincs objektív mércénk; azt kell mondanunk: nagyobbak kell lennie emberi mérték szerint; nagynak az ember fizikai alkatához képest; viszonylag, tetszőlegesen nagynak.

Adva van tehát egy világbeli tény, valamely folyóvíz (forrásaitól a torkolatáig), s ezt egy tetszőleges nagyságon felül folyónak nevezzük, külön fogalmat alkotunk róla! Egy antropomorf fogalmat egy másik antropomorf fogalommal határozunk meg! Nem ez az egyetlen ilyen fogalmunk; megszámlálhatatlanul sokat sorolhatnánk fel.

Az emberi ész a strukturálisan egységes világbeli dolgokat, folyamatokat, önkényesen feldarabolja; a fogalomalkotásba nagyon is praktikus, emberi szempontokat visz be; feltördeli, elaprózza, mondhatni emberiesíti a világegészet.*

* Egy másik gyakori hiba: olykor a fogalmi hierarchia nem azonos (hanem különböző) szintjeit képviselő fogalmakat vetünk alá újabb absztrakciónak.

Végül, persze, vannak olyan fogalmaink is, amelyeknek a világban az égvilágon semmi sem felel meg, mert merőben téves absztrakció termékei, kizárólag az emberi képzelet szülöttei, úgyhogy elmondhatjuk: nem biztos, hogy amiről fogalmunk van, az csakugyan van. Mi olykor valóságos létezőkként operálunk ideologikus fogalmainkkal – hogyan is kerekedhetne ebből hiteles reflexió?

A fogalmi gondolkodás mint világreflektáló kritikája végeredményben így foglalható össze: nem szükségképp helyes, hanem olykor (főleg a fogalmi hierarchia felsőbb szintjein) hibás szempontokat alkalmaz a fogalomalkotásban, minek folytán egész fogalmi rendszere alkalmatlan lesz a hiteles reflexióra – még ha egyébként logikusan működik is. Nevezetesen az emberi lét arányait, képzetait, az emberi gondolkodás sajátosságait, műveleteit, törvényeit vetíti rá a világfolyamatra. Épp azt vetíti rá, amiben a világgal *nem* egyenmű.

Hogy egy tükörben mit látunk, az nemcsak attól függ, amit tükröz, hanem magától a tükörtől is. Ha egy tudattal rendelkező lény reflexiója olyan világra irányul, amelynek nincs tudata, a reflexióban nagy valószínűséggel olyan világ jelenik meg, amelynek tudata van. Az ember, mint világreflektáló, szükségképp emberi-esíti a reflexiót.

Minthogy az ész ily módon antropomorfizálja, sőt humanizálja a világot, nem csoda, sőt egészen szükségyszerű, ha utóbb valamilyen emberszabású értelmet fedez fel benne. Felfedezi benne azt, amit ő maga előbb belevitt. Isten, világszellem, abszolútum stb. eszméihez eszerint nem a helytelen gondolkodás vitt, hanem a logikus, csakhogy antropomorf (emberi) gondolkodás. A spontánul kialakult, nyelvben hagyományozott fogalomrendszer.

Azt mondtam, hogy a világ őstény, primér adottság. A világ az, ami *van*, amiben benne vagyunk, aminek magunk is része vagyunk, amiről receptoraink tudósítanak, amire a reflexió irányul – a dolgok összessége, beleértve az embert.*

Nem a világnak kell adaptálódnia az észhez, hanem az észnek a világhoz.

* Egy hívő embernek így határoznom meg: a világ az, amit Isten teremtett.

És most épp arról beszéltem, hogy ez az adaptáció gyakran fogható. A spontán fogalomalkotás szempontjai annak idején, a tudatos emberi lét kezdetén, a kultúra kezdetén nagyon is naivak, önkényesek, emberiek voltak, nagyon is felületesen feleltek meg a dolgok valóságos összefüggéseinek, semhogy hiteles reflexiót tehetnének lehetővé. Fogalmi rendszerünk (s az annak megfelelő nyelvi rendszer) olyan természetű, hogy már magában is ember-szabásúvá, úgyszólván gondolatszerűvé torzítja a világegészet.

Az emberi ész mindaddig, amíg ezt a fogalomrendszert használja, sőt mindaddig, amíg ítéletei nyelvileg fejeződnek ki, alkalmatlan hiteles világgép kialakítására.

Igazuk van a panaszkodóknak, a világról nem lehet emberi nyelven beszélni. Vagy ha lehet is: nem mindig, nem szükségképp, korántsem minden vonatkozásban lehet.

Az emberi nyelvet a valóság nyelvére fordítani – méghozzá ugyanezen a mélyen kompromittált emberi nyelven – íme, egy lehetséges, mindmáig időszerű, paradox voltában is megkerülhetetlen feladat.

1.1.1. ALAPFOGALMAK

(Tér és idő)

Azt mondjuk, tér; azt mondjuk, idő; azt mondjuk, változás, mozgás. Micsodák ezek?

Mindenekelőtt, persze, szavak.

Olyan szavak, amelyek jelentenek is valamit; észbeli tényeket, fogalmakat jelentenek; jelentésük megközelítőleg az általuk jelölt fogalmak tartalmával azonos. Amellett tehát, hogy szavak, mindenesetre még fogalmak is.

Ha fogalmak, akkor absztrakciók, természetesen.

Minek az absztrakciói?

A valóságé, természetesen, az érzékelésből kiinduló emberi agyműködés valóságból elvont absztrakciói; alapfogalmak, gondolkodásunk alapkategóriái.

Egy fogalom akkor helyesen absztrahált, hiteles fogalom, ha valamely valóságbeli ténynek, tényleges összefüggésnek felel meg.

Vajon megfelelnek-e valóságbeli tényeknek a fentebb említett észbeli tények? Helyesen megalkotott, hiteles fogalmakat jelentenek-e például tér és idő szavaink?

Bárki megesküdhetik arra, hogy igenis, valóságbeli tényeknek megfelelő, helyes és pontos fogalmak – mégsem hiszem el.

Megítélésem szerint ezek a kategóriák jellegzetes példái annak, hogyan hasogatja, aprózza fel az emberi gondolkodás a világegészet, hogyan emberiesíti a világot, hogyan racionalizálja, antropomorfizálja az embertelent. Egyszóval jellegzetes bizonyítékai annak, hogy a fogalmi gondolkodás eleve nem reflektálhatja hitelesen a világot; a valóságról nem lehet emberi nyelven beszélni. Vagy legalábbis nagyon nehéz.

Mi az, hogy tér, mi az, hogy idő?

Azt mondják, ezek a létezés dimenziói.

Mi az, hogy lét, mi az, hogy dimenzió?

Azt mondják, tényleges, valóságbeli adottságok.

Nos, éppen ez az, amit nem hiszek el.

A „lét” üres fogalom, tautologikus absztrakció – erről még bővebben szólok.

A „dimenzió” belátásom szerint szintén absztrakció, akár a geometriai tér három iránya vagy az idő – sőt még ezeknél is inkább! A dimenziófogalom éppen a tér meg az idő fogalmak további absztrakciója. Amikor tehát a teret és az időt dimenzióknak nevezzük, az obscurus per obscurius logikai hibáját követjük el. De ha ez, mondjuk, még rendjén is volna, mindenesetre antropomorf fogalmakat újabb antropomorf fogalommal határozzunk meg.

A valóságban ugyanis nincs külön tér és külön idő, ott egységes világfolyamat van. A tér-idő komplexum létét, állandó változását, szummálódását nevezzük világfolyamatnak. Csakhogy ennek az egységnek érzékelésére nincs receptorunk. Helyesebben: az emberi intellektusban nincs olyan analizátor, amely a tér-idő komplexumot a maga egységében értelmezhetné.* Van térérzékünk és van időérzékünk, de tér-idő érzékünk nincsen. Van tér-

* Erre vonatkozó analizátorunk az egységes tér-idő komplexumot anyagnak, fénynek stb., egyszóval *konkrét dolgoknak* értelmezi.

képzetünk és időképzetünk, de tér–idő képzetünk nincsen. Ezért (analizátoraink természetéből következőleg) az emberi intellektusban elválasztva, kettéhasítva, külön-külön jelennek meg az „egymás mellett” (a tér) és az „egymás után” (az idő) képzetei; szóval a kiterjedés meg a tartam. Tér és idő fogalmunk éppen ezekből a képzeteinkből absztrahálódott. Azt is mondhatjuk tehát, hogy tér és idő fogalmainkban nem a való világ, hanem csak analizátoraink természete jelenik meg. Nem a valóság tényleges vonásait, hanem csak az intellektus természetét fogalmasítják (és vetítik rá a világra).

Hiszen valami ilyesmit állított annak idején Kant is. Nem éppen ezt, de valami nagyon hasonlót. Azt mondta: tér és idő szemléleti formák; nem tudni, mi az, ami szemléletünknek ezekben a formáiban megjelenik. Nos, mi már tudjuk. Ezekben a szemléletinek nevezett „formákban” maga az egységes „szubsztancia”, az önmagát szummáló tér-idő komplexum jelenik meg. A „szemléleti forma” kifejezés tehát helytelen, vagy legalábbis magyarázatra, értelmezésre szorul. Számunkra már nem azt jelenti, hogy ilyesmi csak a fejünkben van, a világban nincsen, hanem azt, hogy az emberi agyműködés valamely ténylegesen létező *egységet* a maga szerkezetének megfelelően felapróz, kettészeli, két különálló képzetre, s azt követően két különálló fogalomra hasít.

A világfolyamat nem más, mint az idő térbelisége, a tér időbelisége. A térstruktúra állandó változását, öngeneráló szummálódását nevezzük világnak. A tér-idő egység a valóságban megbonthatatlan. Az idő: folyamatos jelen, a világstruktúra mindenkori jelen állapota, amelyet az előző (elmúlt) állapotok generálnak. Az időnek tehát nincs külön léte: kizárólag a térstruktúra állandó változásban ölt testet, mondhatni azonos azzal. És mi mégis külön időről és persze külön térről beszélünk; úgy bánunk ezekkel a fogalmainkkal, mintha megállhatnának egymás nélkül, magukban is; mintha önálló létük lehetne; úgy vonjuk be azokat ítéleteinkbe, szillogizmusainkba, mint valóságbeli tényeket, azoknak megfelelő, pontos, hiteles absztrakciókat. Hát absztrakcióknak tényleg absztrakciók, csak hogy nem önállóak, korántsem hitelesek.

A „tér” és az „idő” a valóságnak nem azonos, hanem különböző szempontokból elvégzett absztrakciói. Praktikus életszükség-

leteinkből, analízatoraink természetéből fakadnak. Ítélné meg bárki: előállhat-e az ily módon felépült fogalmi rendszerből, magából a fogalmi gondolkozásból hiteles reflexió? Előállhat-e belőle bármi egyéb, mint örökös, leküzdhetetlen gondolati botrány és bonyodalom? Már maga a tény, hogy külön tér és külön idő szavunk van, a valóságbeli tényre (a tér-idő komplexumra) viszont egyáltalán nincsen szavunk, hanem ezekből a szavakból ragasztjuk össze – már maga ez az egyetlen tény szükségképp kudarcra ítéli a nyelvet, gondolatszerűvé, antropomorffá torzítja világképünket. Ami gondolkodásunkban megjelenik, az nem a valódi, hanem csak egy fogalmakra, szavakra tördelt, racionalizált, mondhatni emberszabású világ. A valódiról nem lehet, vagy legalábbis nagyon nehéz emberi nyelven beszélni.

De azért próbáljuk csak meg.

1.1.2. HEIDEGGERT OLVASGATOM

Tudni kell megkülönböztetni azt, ami csak az ember fejében van, attól, ami csakugyan van. Ez a filozofálás legfontosabb különbségtevése; rengeteg gondolati bonyodalomnak, egész filozófiáknak veszi elejét.

Van a Galaxis, de a sellő meg a pont is *van* valamiképpen (egyik a közvetlen valóságban, másik az emberi főben), s aki összetéveszti a kétféle létet, a legkínosabb ontikus incselkedésnek teszi ki magamagát.

Jobb elfoglaltság híján Heideggert olvasgatom.

Van a román értelmiségnek egy kultúrateremtő, egyébbel sem törődő elitcsoportja: a nemrégien elhunyt Constantin Noica „köré”. Ennek két kiváló tagja, Thomas Kleininger és Gabriel Liiceanu, adta ki most románul a Heidegger-összkiadás kilencedik kötetét (*Wegmarken*)* – olyan szövegeket, amelyek magyarul többnyire meg sem jelentek, németül pedig félig sem érteném őket! Rendkívüli gondossággal és hozzáértéssel, mondhatnám hermeneutikai kompetenciával fordították le (sőt kommentálták is) a

* Martin Heidegger: *Repere pe drumul gîndirii*. Editura Politică, 1988.

gyűjteményt, úgyhogy a román szöveg, amennyire meg tudom ítélni, világosabb, mint a német. (Heidegger némelyik bonyodalmasan képzett terminusa, amelynek persze az értelme is bonyolult, önáluk olykor egész kis mondatot tesz ki – hát hogy is ne válna explicitebbé?) Kérdés most már, hogy a fordítás által értelmezett Heidegger, a tömör és elmés, bár velejéig antropomorf nyelvi-fogalmi páncélzatából kibontott Heidegger egyáltalán Heidegger-e még. Nos, hangulatában talán nem – tartalmilag mindenestre.

Sokat vitatott filozófusunk alaptétele az, hogy a teljes nyugat-európai filozófiát – a „metafizikát”, ahogy ő hívja –, szóval egész fogalmi gondolkodásunkat meg kell végre haladni, ahogy ő már meg is haladta. A filozófiai meditáció egyetlen méltó (lényegi) tárgya ezentúl a lét. Ezt hajtogatja a legrafináltabb nyelvi apparátussal, amilyenre csak a német nyelv képes, minden ürügyön, sok változatban; úgyszólván nincs is egyéb mondanivalója. Mit gondoljak erről én, szegény Simplicius, itt, a távoli provincián?

Konkrét létező rengeteg van a világban, hiszen a strukturált tér minden időbeli képződményét,* minden dolgot és viszonylatot konkrét létezőnek kell tartanunk. A létező dolgok összességének, az Univerzumnak is kétségkívül van léte, ami definíciójából könnyen belátható. De már maga „a lét”, gyarló emberi megítélés szerint, nem más, mint absztrakció, amelyet éppen a konkrét létezők létéből vonunk el. A lét az összes létezők egyetlen közös vonása, az tudniillik, hogy *vannak*. A létezők nem objektiválják, hanem involválják a „létet”. A lét: a létezők léte; ha létezők nem volnának, nem volna lét sem. Nem a lét felől lehet megközelíteni a létezőket, hanem a létezők felől a létet – hiszen ez nem más, mint a fogalomalkotás egyszerű, közismert útja! Világosabban: minden létezőnek (így a szubjektumnak is, a világnak is) kétségkívül van léte; ám maga a lét nem más, mint a létezők létéből elvont *fogalom*, amely mint ilyen, csakis az ember fejében van.

Tudjuk mármost, hogy minél általánosabb egy fogalom, tartalma annál szegényebb. A „lét” fogalom pedig maga a legvégső

* Hérakleitoszi értelemben: minden viszonylag állandó formában jelentkező folyamatot.

absztrakció, ennél általánosabb, szélesebb körű egyáltalán nincs, aminek következtében szegényebb tartalmú sem. A létfogalom valójában éppolyan üres, mint a negációja: a semmi. Hiszen mit tudunk a létről? Azt, hogy nem semmi. Mit tudunk a semmiről? Azt, hogy nem lét. A „lét” és „semmi” pusztá reciprocitását, üres „tartalmi” azonosságát olykor mintha belátná Heidegger is. Ezt tenni meg a filozófiai meditáció egyetlen méltó tárgyának nos, mit jelent ez?

Azt jelenti, hogy ezentúl egyetlen feladatunk van: reggeltől estig szembemeredni a „léttel”, egy üres fogalommal, ami csak a fejünkben van. Ha gonoszkodni akarnék, azt mondanám: szembemeredni a fejünkben tátongó ürrel. Vagyis feladatunk: a semmire gondolni, sőt a semmiről beszélni folyton, s olyasmit remélni, hogy egyszer hátha tudunk majd *valamit* mondani róla. Nos, nem fogunk tudni. A semmiből nem lesz valami. Amire gondolkodásunk törekszik (tudniillik a megismerés), az főleg nem üres fogalmak tartalmának megismerése, hanem a világé. Az ontológia alapvető tévedésben van afelől, hogy mi van valóban és mi van csak az ember fejében.

Feltárni fogalmaink tartalmát, persze szintén emberhez méltó foglalatosság. Csakhogy nem szabad elvárni, hogy a való világról szerezzünk ekképpen értesülést. Amiről ily módon értesülünk, az éppen nem a világ, hanem az emberi ész; nem a reflektált, hanem a reflektáló, vagyis tudatunk és gondolkodásunk.* Ami szintén a világhoz tartozik ugyan, mégsem tévesztendő össze vele. Bármilyen teremthető ezen az úton, éppen csak léttudomány nem.

Ez tehát a helyzet léttel és ontológiával, becsületes, noha csak fogalmi (metafizikai) megítélésem szerint. Ám a probléma Heideggernél éppen *nem* ebben a megközelítésben merül fel. A létfogalomnak ugyanis megfelel egy szó: „das Sein”. Mihelyt pedig szó, máris nyelvi jelenség. „Die Sprache ist das Haus des Seins”, a nyelv a lét háza; a lét csakis a nyelvben van, a nyelven kívül nincs – ezt maga Heidegger mondja. Kérdésfeltevése tehát: mit tud a

* Ha például egy fogalmunk üresnek bizonyul, mi másról is értesülhetnénk ezáltal, mint arról, hogy az emberi ész nem képes felfogni valamit (adott esetben a létet)?

létről a nyelv. Úgy tartja, hogy a nyelv „lényege” szerint nem kommunikációs eszköz, nem is kulturális produktum, hanem az ember ontikus adottsága. Abból az időből származik, amikor az ember még otthon volt a világban, amikor nem idegenítette még el a kultúra, technika, fogalmiság – szóval amikor még tudta, mi a lét. A nyelv, mint valami őslénytani lenyomat, mindmáig őrzi az archaikus ember tudását a létről, épp csak ki kell hüvelyezni belőle. Erre a nyelvi nyomozásra vállalkozik Heidegger, hogy meghaladhassa a hagyományos ontológia gondolati patthelyzetét (amiről az előbb már szóltam); ez az ő filozófiai eredetisége, ez az ő „útja”. Ezért az ontológia önála a „Sein” szó értelmének a kiderítése. Bármilyen hihetetlen, szerzőnk a *nyelvben* nyomoz a *lét* titka után.

No és mit hoz felszínre a nyomozással? Mondhatnám a Semmit – mit is hozhatna mást? Hiszen már az sem biztos, hogy az archaikus ember többet tudott a létről, mint Immanuel Kant. Miért tudott volna? Elvégre nem magában a *létben élt* az sem, hanem a világban.* Biztos, hogy spontánabb volt, autentikusabb volt, közvetlenebbül, otthonosabban élt a világegészenben, mint mai, kulturálisan deformált utódai, de a létről azért nem tudhatott sem többet, sem mást. Itt Heidegger összekavarja az életet a léttel (az életérzést a létismerettel), mint ahogy a létezők létét, sőt a világ létét is összekeveri néha *általában* „a” léttel – ez a legelső kis „csúsztatása”. Továbbá: lehet, hogy a nyelv csakugyan őrzi a hajdani, kultúra előtti életérzés lenyomatát (mintha bizony ember és kultúra külön-külön állt volna elő), ám az ily módon megőrzött őstudás gyakorlatilag csak annyit jelent, hogy maga a nyelv (gyökereiben, vonzataiban, etimológiájában) csontjáig, velejéig *antropomorf* – ilyen antropomorf egyébként szemléletében maga Heidegger is. Azért, mert valami archaikus, még nem biztos, hogy hiteles. Nem biztos, hogy ami a nyelvben van, az valóban úgy van. Ez Heidegger második kis „csúsztatása”. Azonkívül nem hiszem én, hogy pusztán nyelvi jelenségnek lehetne felfogni a létet. Nem hiszem, hogy a lét annyi, mint egy szó plusz az értelme. Mert igaz ugyan, hogy gondolat és nyelv viszonya igen bonyolult; igaz,

* Nem a lét létezik, hanem a világ; a lét nem létezik.

hogy amennyire a gondolat meghatározza a maga nyelvi kifejezését, ugyanannyira a nyelv is meghatározza a gondolatot, s úgyszólván a nyelvben (a nyelv által) gondolkozunk – mégis úgy vélem: sohasem lehetne nyelvünkön a lét, ha előbb a fejünkben nem volna. Különben egyszerűen nem tudnók használni a „lét” szót. Ismétlem, nem lehet igaz, hogy a lét csakis a nyelvben van, a nyelven kívül nincs, hiszen biztosan ott van a fejünkben is. És ez már perdöntő bizonyíték. Nem pusztá szó az, hanem absztrakció, fogalom (még ha a lehető legüresebb is); s valószínű ugyan, hogy egyénileg a nyelvből kerül a fejünkbe, de igazi háza mégsem a nyelv, hanem az emberi ész.* Ez Heidegger harmadik alapvető „csúsztatása”.

Szóval mintha mégsem volna épp olyan termékeny az európai kultúrának az az archaikus meghaladása, az az újítómozgalom az ősiség irányában, amely a századelő egész tudományában, művészetében annyira népszerű volt! Mintha a metafizika mégis tudna annyit a létről, amennyit a Létfilozófia tud! (Hiszen egyik sem tud róla semmit.) Megítélésem szerint Heidegger „útja” nem járható út; zsákutca; kiindulópontja afféle kis „csúsztatás”, végpontja pedig egyáltalán nincs, minthogy szerzőnk egész óriási apparátusával magát a problémát illetően végeredményben csakugyan semmit sem mond.

Hiszen értem én, tudom én jól, miről akarna beszélni tulajdonképpen Heidegger. Arról az óriási talányról, arról a végső képtelenségről és világbotrányról, hogy vagyunk, hogy van a világ... hogy egyáltalán „van valami ahelyett, hogy (sokkal inkább) semmi se lenne”. Híres székfoglalójának szállóigévé vált zárómondata ez; ezt a talányt szeremé ő megfejteni; ezt tartja a filozofálás egyetlen méltó feladatának. A *valami* létének, a *mindenség* létének** (és nem

* Egy szó jelentése nagyjából azonos a fogalom tartalmával, amelyei jelöl. Minél szegényebb tartalmú a fogalom, annál kevesebbel jelent a szó is. A „lét” szóról eszerint éppolyan keveset mondhatunk, mint a létfogalomról – s itt egészen mindegy, hogy a szót vagy a fogalmat tekintjük-e elsődlegesnek. Így aztán a létfilozófiából rövid úton visszajutunk a hagyományos ontológiához, annak gondolati ponthelyzetéhez, és ezen az sem segít, ha a szó denotatív jelentéséi a szó „értelmével” helyettesítjük.

** A semmi ellentéte és negációja ugyanis magyarul nem a lét, hanem a valami meg a minden.

pusztán a létnek) alapkérdését próbálja közvetve megoldani, ennek értelmét kutatja a filozófia hatáskörében, a nyelvi analízis és spekuláció eszköztárával – ám éppen ez az, ami sem így, sem másképp, sem neki, sem másnak, sohasem sikerülhet. Abból az egyszerű okból kifolyólag, hogy nem alkalmas rá az agyunk. Másfajta feladatokhoz adaptálódott. A világnak nincsen „értelme”. A „létnek” még annyira sincs.

Micsoda tehát a létezők léte, a világ léte, a létünk? Van róla fogalmunk, de éppen csak fogalmunk van róla. Valóban, mit is lehetne beszélni a létről azonkívül, hogy feltesszük a kérdést: miképpen lehetséges egyáltalán. A kérdést különben nem Heidegger teszi fel, nem az övé az érdem; ő csak idézi valahonnét, amit nem is tagad. Az emberi értelem legősibb kérdése ez; maga a szállóigévé vált pompás megfogalmazás pedig Leibniz leleménye. Heidegger voltaképpen csak annyit tesz hozzá, hogy ez az egyetlen igazán fontos probléma; ez az, amit a nyelv tanúsága szerint – úgymond valaha tudtunk, de amit később, az európai kultúra kifejlődése, a fogalmi gondolkodás (a metafizika) kialakulása során elfelejtettünk; ezentúl tehát ismét ezen kell mindig medítnünk.

Heidegger ontológiájának pozitív tartalma végeredményben egyetlen kérdés: „Mi az értelme a létnek?”

Gondolkozzunk tehát a végső talányon, amelyet sem a *Rigvéda* szerzője, sem Parmenidész, sem Leibniz, sem Heidegger nem tudott megoldani. Mert értelmetlen, mert elvileg megoldhatatlan. Töprengjünk valódi létezőként valamin, ami csak a nyelvben, csak a fejünkben van. Beszéljünk napestig arról, amiről eleve nem mondhatunk semmit.* Hiába pazarol rá Heidegger annyi csodálatos szót, a lét éppen olyasmi, amiről nem lehet beszélni. Márpedig „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell”. Ludwig Wittgenstein szintoly népszerű szállóigéjét mintha egyenest a lét-filozófiának címezte volna.

*

* Arra vonatkozólag, hogy mennyire nem mondhatunk semmit a világ létéről, lásd Kant: *A tiszta ész kritikája, Transzcendentális dialektika*. Ezt akarta volna meghaladni Heidegger, amikor nem a világ létéről, hanem általában a létről, egy szóról, egy üres absztrakcióról elmélkedett.

Hát ezeket gondolom én, szegény Simplicius, itt, messze vidéken, Heidegger lételméleti koncepciójáról a *Wegmarken* című kötetben. Így vélekedem javaslatáról, hogy mi is tehát ezentúl a tenivalónk. Igazságtartalmát tekintve, a rideg tényekkel összevetve ilyen rossz véleményem alakult ki munkásságáról.

Ám közben nagy élvezettel és elismeréssel olvasom nyelvma-giáját, ezt a határtalanul árnyalt és mélyreható elmélkedést, ezt a bő lére eresztett, ám valamiképpen mégis tömör spekulációt; csodálattal adózom mániákus, de végső soron mégis hősie-s elszánt-ságának, hogy kimondja a kimondhatatlant. Hiszen még a fen-tebb ismertetett ontikus koncepcióban sem maga az elmélet iga-zán fontos; nem kell azt épp olyan komolyan venni; Heidegger nem tételes ontológiát művel (hanem „alapvetőt”). Inkább csak a lé-télményt, a „*bennünk-lévő-lét*” tapasztalatát bányássza elő a nyelv anyagá-ból. Azt az ámulatot, hogy van, hogy vagyunk. És ez olykor kísér-tetiesen sikerül is. Szövegéből hátborzongatóan érezzük magunk-ra meredni a semmit, s mi borzongó háttal meredünk vissza reá.

Ha a költészet egyrészt tapasztalat, másrészt bánni tudás a nyelv anyagával, szerzőnkben a filozófusnál szinte nagyobb a költő. Aho-gyan más műveiben az ősi spontaneitásából kiszakadt ember világba vetettségét, idegenségét, jellegvesztését találó szavakkal megfogal-mazza, az is nagy formátumú lírikusra utal. Költői végül, hogy annál, amit mond, fontosabb, ahogyan mondja. Nem is kétséges: a filozó-fusok között, akik még kortársaink voltak, Heidegger a legjobb poeta.* Egyáltalán, ő az a szerző, akinek olvasásakor két igen távol eső mi-nősítés (az, hogy akarnok, és az, hogy zseni) egyaránt eszünkbe jut.

1.1.2.1. Még egyszer a létről

„Tudni kell megkülönböztetni azt, ami csak az ember fejében van, attól, ami csakugyan van. Ez a filozofálás legfontosabb kü-lönbőségtevése; rengeteg gondolati bonyodalomnak, egész filozó-fiáknak veszi elejét.”

* Hölderlin és főleg Rilke tanítványának látszik.

Nemrég rövid eszmefuttatást publikáltam az ontológiáról, annak gondolati patthelyzetéről, konkrétan magáról a létről.* Kifejtettem benne, hogy a lét nem más, mint az összes létezők egyetlen közös vonása, az tudniillik, hogy *vannak*. A lét eszerint a konkrét létezők létéből elvont absztrakció, fogalom, ami mint ilyen csakis az ember fejében van. Tudjuk mármost, hogy minél általánosabb egy fogalom, tartalma annál szegényebb. A létfogalom összes fogalmaink közül a legáltalánosabb, legszélesebb körű, így aztán szükségképp a legüresebb is – éppolyan üres, mint negációja, a Semmi. Ezért nem gondolhatunk fogalmilag semmit a létről.

Mindezt annak kapcsán írtam le, hogy tüzetesebben megismerkedhettem Heidegger alapvető ontológiájával. Ez az elmélet a nyelvből próbál visszakövetkeztetni a létre: nem a létfogalom tartalma, hanem a lét szó értelme után nyomoz. De mert a lét szó értelme minden misztifikációnak ellenszegülve, éppen a létfogalom tartalmával azonos, magáról a létről végeredményben ezen az uton sem mondható semmi.

Néhány kiegészítést szeretnék most fűzni ehhez a gondolatmenethez. Induljunk ki ismét az alaptételből: a lét az összes létezők egyetlen közös vonása, az tudniillik, hogy *vannak*. Feltehetjük a kérdést: *micsoda* ez a közös vonás? *Mi* az a létmozzanat, amely minden létezőben egyformán föllelhető? Nos, *van* az órák, és *van* a Dóra hurrikán. Mindkettő *van*, tehát mindkettőben föllelhető a létmozzanat. Az órákban levő létmozzanat azonban *nem azonos* a Dóra hurrikánban levő létmozzanattal. Az egyik az órák „vanja”, a másik a hurrikáné. Ez a két konkrét „van” a valóságban nem ugyanaz a „lét”.

A létezőkben felismert létmozzanatot ugyanis nem szabad úgy elképzelnünk, mint valami szabvány alkatrészt, amely külön-külön mindegyikbe beépül. Bármeddig boncolhatunk gondolatilag valamely létezőt, sohasem jutunk el semmiféle külön létmozzanathoz. A létezőnek a maga egész konkrét mivolta a „vanja”. Világos, hogy az egyik dolog egész konkrét mivolta nem ugyanaz, mint a másik dolog egész konkrét mivolta.

Ha most már a létet akképpen definiálnók, hogy az nem más,

* *Igaz Szó*, 1989. március.

mint a létezők egész konkrét mivolta, így kellene folytatnunk: a lét eszerint maga a partikularitás; a dolgokban az a közös, hogy mindegyik partikuláris. Ennek viszont semmi értelme (bár szóról szóra ez a helyzet).

Azért nem mondhatunk semmi valóságosat általában a létről, mert a létezőkben felismert sok kicsi partikuláris „van” csak a fejünkben egyesül egyetlen „létté”. A lét gondolati jelenség, absztrakció, amely a valóságbeli konkrét „vanok” alapján a fejünkben alakul ki, s onnét vetül vissza a realitásra.

Nyelvileg tekintve most már a dolgot, az általunk felismert lét-mozzanat olyan állítmány, amely csakis konkrét alanyokra vonatkozhatik. Bármely konkrét létezőről elmondhatjuk, hogy *van*, amivel nem mondunk mást, mint hogy konkrét létező. Ha azonban azt mondanók: „a lét van” – ez bizony súlyos önellentmondás, illetve hát tautológia lenne. „A lét van” – olyasforma nyelvi fordulat, mintha azt mondanók: az ugrás ugrik, a járás jár. De mert az ugrás *nem* ugrik és a járás *nem* jár, tehát a lét *nem* van. A lét mint olyan de facto nincsen; a konkrét létezők léteznek, a lét maga nem létezik.

A lét természete szerint olyasvalami, amit már azért sem lehet „megérteni”, amivel már azért sem lehet gondolatilag operálni, mert tautológiát tartalmaz. Azért tartalmaz tautológiát, mert valóságosnak tekint egy fogalmat, egy észbeli tényt, mintegy megduplázza a „van” képzetet. A *létfogalom*: logikailag hibásan képzett fogalom, szóból képzett fogalom, üres fogalom. A *lét szó* alanyosítja a „van” állítmányt, s aztán állítja a saját magából képzett alanyt. Szó, amelynek nincsen értelme, amely a valóság nyelvén nem jelent semmit.

A „lét” eszerint hibás absztrakció, fogalmiságunk fattyúhajtása, afféle rövidzárlat, afféle fából vaskarika: az emberi gondolkodás patthelyzetének megtestesülése. Aki a valóságban létet keres, rossz helyen kereskedik. A valóságban konkrét, egyedi létezőket talál, nem pedig létet.

Ami az összes létezőkben tényleg közös, azt sem a fogalmi, sem a nyelvi analízis, hanem igenis a természettudomány ragadja meg. Közös bennük, hogy időbeli térképződmények. Amit mi létnek hívunk, az alighanem a tér-idő komplexum léte, és semmi egyéb.

1.1.3. EMBER ÉS NYELV

Sohasem volt úgy, hogy az emberi egyed magányosan éljen a Földön, ahogy még Rousseau is hitte. A főemlősök törzsfelődésének ez a különös mutációja már keletkezése idején (sőt már azelőtt is) közösségben, hordában élt. Az emberközösség őállapotára nemcsak a ma élő primitív törzsek, hanem a főemlőshordák szociológiájából is következtethetünk – manapság már bőséges irodalma van ennek.

Az emberré válás tehát eleve szociális keretben ment végbe. Ebben a keretben jött létre a nyelv is mint kommunikációs eszköz. A nyelvet mondhatni a szociális keret, annak kommunikációs szükségletei generálták.* Nem is képzelhető, hogy elszigetelt egyedek közt ilyen bonyolult jelrendszer alakuljon ki, mint ahogy az sem képzelhető el, hogy hasonló jelrendszer nélkül az állati szintet meghaladó, komplex társadalom jöhessen létre.

Az őshorda azáltal vált emberivé, hogy nyelvileg kezdett kommunikálni. A nyelv ilyenképpen közösségformáló, közösség szabályozó faktor. De a közösség szabályozását éppen kultúrának nevezzük. A nyelv ilyenképpen az őskultúra megjelenési formája, legelső, legfontosabb produktuma.

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a nyelv ne volna egyúttal ontikus adottsága fajunknak. Soha sehol sem bukkantak a kutatók olyan primitív emberhordára, amelynek nem volt még nyelve. Mihelyt ember, már beszélni tud.

Az emberré válás és a nyelv keletkezése nemcsak egyidejű, hanem *egyazon* folyamat. Az emberfaj differentia specificája minden bizonnyal a tudat. Nos, a tudat a nyelvben, a nyelv a tudatban ölt testet. A nyelv *egyszerre* kommunikációs eszköze, kulturális terméke és ontikus adottsága az emberi fajnak.

A nyelv mégsem natív adottság: kulturálisan hagyományozódik. Csak a nyelvhasználat biológiai feltételei natívak; magára a konkrét nyelvre az emberközösség tanítja meg az egyedet – Kaspar Hauser esete erre a közismert bizonyíték.

* A szociális keret kommunikációs szükségletei nélkül a természetes szelekció egyszerűen nem hozta volna létre a nyelvhasználat biológiai feltételeit.

Óriási jelentőségű tény következik ebből. Nevezetesen az, hogy összes szavainkat, egész grammatikánkat kölcsönbe kapjuk, mindez kívülről, készen kerül a fejünkbe. De a szavak nagyjából fogalmakat jelentenek. Egy fogalom akkor jelenik meg a nyelvben (akkor kap nevet), amikor már kialakult. Vagyis egész fogalmi rendszerünk kívülről, készen, a nyelvvel kerül a fejünkbe.

Az emberi tudat: egyéni tudat, léttudat, éntudat – semmi sem lehet annál személyesebb. És most kiderül: sohasem tartalmazhat egyebet, mint azt az előre gyártott fogalomrendszert (gondolkodási sémát), amit egy adott kultúra a nyelv által beleültet. Ó igen, gondolhatunk némileg újat, eredetit, de csak olyant, ami azon a nyelven még gondolható és kimondható, ami a kulturálisan örökölt nyelvbe még belefér.

Úgy tanultuk még az iskolában, hogy a fogalomalkotás konkrét létezők közös tulajdonságain alapszik, azokat absztrahálja. Most aztán kiderül: életünk során jóformán sohasem járjuk végig azt az utat; mi magunk sohasem alkotunk fogalmakat; az elvonás munkáját az emberközösség már régen elvégezte helyettünk, s mi készen kapjuk fogalmainkat a nyelvben.

Így tehát gondolkodásunk egész fogalmi rendszere, sőt egész logikai apparátusa kívülről, a nyelvből kerül a fejünkbe. Igazság szerint nem is fogalmilag, hanem nyelvileg gondolkodunk. Egyik kulturális közösség esetleg másféle szempontok szerint alkotta meg fogalmait (más jelentésű szavakat használ), mint a másik; ami egyikben megvan, az a másikban esetleg nincs meg. Hiszen tudjuk is, hogy például a kínai nyelv képzet- és fogalomvilágát nem lehet (vagy csak nagyon felületesen lehet) európai nyelvekre fordítani. A kínai nyelv szavai (fogalmi) másképpen, más szempontok szerint absztrahálódtak, mint az európai nyelveké, mint a miénk is; Kínában tehát egészen más gondolatok gondolhatók el; ott más irányt vesz a reflexió, más lesz az egész világkép.*

Azt is mondhatnók: mindegy, melyik nyelven neveztetek el a fogalmak, fontos csak az, hogy tényleges, valóságbeli összefüggé-

* Azt akarom mondani ezzel, hogy magukban a dolgokban szunnyadó „ősnyelv” nincsen, és nem is lehet. Minden nyelv kultúraspecifikus.

seket rögzítsenek. Hát éppen ez az! Voltaképpen minden nyelvet revízió alá kellene venni, ellenőrizni kellene külön-külön minden konkrét szót, hogy vajon nem ültet-e a fejünkbe világidegen fogalmakat. Nagy részük bizony ültet. A nyelvalkotó archaikus emberközösség túlságosan kevésbé láthatott bele a világ valódi szerkezetébe, semhogy fogalomalkotásának szempontjai mindig helyesek lehettek volna. Egy olyan filozófia, amely a nyelvből következtet a világ természetére (ismerünk ilyent is), nem tenne mást, mint éppen az őskultúra őstévedéseit rögzítené.